

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:3 • 2003

Översikt

Stalinism som civilisation – nya perspektiv på kommunistiska regimer

Av Astrid Hedin

Under det kalla kriget polariserades det akademiska studiet av kommunistiska regimer i ett höger–vänster spektrum. Enligt totalitarismteorin och traditionalisternas syn var kommunismen inneboende aggressiv och expansionistisk. Inom detta forskningsparadigm antog man att den kommunistiska ledningen i Sovjetunionen hade full kontroll över systemet och aldrig skulle släppa greppet frivilligt. I andra änden av forskningsspektrumet fanns den så kallade revisionismen, som betonade likheterna mellan kommunistiska system och samhällena i väst. Man antog att östblockets socialism inte bara handlade om förtryck från ovan. De kommunistiska systemen hade ett visst samhälleligt stöd, hävdade man, och skulle en dag kunna komma att reformeras underifrån.

Med Sovjetimperiets fall visade sig både traditionalister och revisionister ha fel. Till västs stora överraskning försökte den nye sovjetiske generalsekretären Michail Gorbachev – en troende kommunist – att reformera systemet uppifrån. Men en reform visade sig vara omöjlig; reformförsöken gled Sovjetledningen ur händerna och påskyndade landets sedan länge pågående inre kollaps och imperiets sönderfall. Trots detta grep de nya ledarna i Moskva inte till vapen. Tvärt emot det kalla krigets farhågor försökte det hypermilitariserade Sovjetunionen inte försvara sitt imperium med vapenmakt.

Så beskriver den amerikanske historikern Stephen Kotkin det kalla krigets slut och kommunismforskningens tillkortakommanden i sin senaste bok *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*. Denna välskrivna lilla bok sammanfattar välkända interna och externa faktorer som bidrog till Sovjetsystemets kollaps, men ger dem en ny teoretisk tolkning. Hur kom det sig att det totala kriget – det moderna Harmagedon eller ragnarök – kunde undvikas? Enligt Stephen Kotkin ligger nyckeln till förståelse av Sovjetkommunismen i den ideologi dess företrädare förkunnade. Forskare måste börja ta på allvar det som ständigt proklamerades både i officiella kom-

munikéer och vid interna partimöten. I detta perspektiv var östblockets viktigaste utrikespolitiska relation till väst inte den militära kapprustningen, utan kapploppningen om politisk legitimitet, civilisationernas kamp om att företräda en överlägsen modernitet.

Ett nytt paradig

Den lättlästa *Armageddon Averted* är riktad till en bredare publik.¹ Kotkins akademiska *magnum opus* är hans tidigare bok *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization*.² Med *Magnetic Mountain* initierade Kotkin ett nytt forskningsperspektiv vid studiet av kommunistiska regimer. Det är denna nya forskningsagenda som står i fokus för denna litteraturöversikt.³ I brist på en etablerad terminologi föreslås här att de två forskningslinjer som Kotkin skisserar kan benämnas "rivaliserande moderniteter" ("competing modernities") och "deltagande totalitarism" ("participatory totalitarianism"). Kommunismens anspråk på att representera en överlägsen modernitet förklarar hur de kommunistiska regimerna lyckades få människor att stödja deras totalitära maktanspråk med sitt aktiva deltagande.

Båda dessa begrepp – rivaliserande moderniteter och deltagande totalitarism – visar på Kotkins intellektuella tacksamhetsskuld till både totalitarismteori och revisionistiska perspektiv. Men begreppen beskriver även den innovativa brytningen med båda dessa forskningstraditioner. Kotkins bok om Stalinismen som en civilisation avslutas med 222 sidor fotnoter, där han ger en glödande kritik av tidigare forskning om kommunistiska regimer. Samtidigt återupplivar och reviderar han viktiga teman från klassikerna. Den revisionistiska forskningen antog att de två systemen på lång sikt skulle kunna komma att konvergera av funktionella orsaker (den så kallade konvergenstenesen). Kotkin fokuserar istället på hur väst och öst bands till varandra i en kapploppning om politisk legitimitet, det vill säga en dragkamp om diskursiv dominans. Förerträdarna för totalitarismteorin å sin sida antog att kommunismen tvingade människor till underkastelse och isolerade dem från varandra. Kotkin sätter istället strålkastarljuset på människors frivilliga deltagande i de kommunistiska regimerna och deras positiva integration i det gemensamma systemet.

1. Stephen Kotkin, *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000*, Oxford & New York 2001.

2. Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley 1995.

3. Jämför Odd Arne Westad, "The New International History of the Cold War. Three (Possible) Paradigms", *Diplomatic History*, 2000:4, s 551–565.

Sedan *Magnetic Mountain – Stalinism as a Civilization* publicerades 1995 har den lovordats som "otvivelaktigt det mest enastående bidraget till det senaste decenniets forskningslitteratur" (*Europe-Asia Studies*), "en monumental studie" (*Journal of Modern History*), "en lysande bok" (*The Russian Review*), och "ett mästerverk som säkerligen kommer att bli en klassiker" (*Slavic and East European Journal*).

Boken har emellertid inte behagat alla läger lika mycket. Berömmet från revisionistiska forskare har varit kanske mest motvilligt: Kotkin hävdas visserligen vara "en av kandidaterna till att leda 1990-talets nya forskning"⁴ men flera recensenter hävdar samtidigt att hans bok bygger både alltför litet och alltför mycket på tidigare revisionistisk forskning. Lynne Viola anser att Kotkins och hans efterföljares forskning hämtat mycket inspiration från 1980-talets revisionistiska studier, såsom Sheila Fitzpatricks arbeten om vardagsliv under Stalin.⁵ Gabór Rittersporn klagar däremot på det motsatta: att Kotkin bara erbjuder en déja vu – en återupprepning – av totalitarismteorins tes att det som formade det sovjetiska systemet var den bolsjevistiska ideologins storslagna planer, och inte det motstånd mot den officiella propagandan som revisionistiska studier betonat.⁶

Källor kontra perspektiv

Det nya i Kotkins forskning är naturligtvis bland annat den radikalt förbättrade tillgången till historiska källor. Kotkin hör till den första vågen av forskare som i slutet av 1980-talet fick tillträde till sovjetiska arkiv. *Magnetic Mountain* är en fokuserad och detaljerad fallstudie av uppbyggnaden av de världsberömda stålverken och den tillhörande staden Magnitogorsk, på engelska *Magnetic Mountain city*. Boken visar hur den sovjetiska industrialiseringen under sent 1920-tal och tidigt 1930-tal var oupplösligen knuten till försöken att skapa en ny socialistisk civilisation.

Fallstudien grundar sig på material från statliga arkiv och partiarkiv. Kotkin använder sig även av samtida tidningsbevakning, läsarbrev och debatter från olika sovjetiska publikationer, små och stora. Han har även snubblat över en guldåder för sin fallstudie, nämligen dokument, intervjuer och lev-

4. Sheila Fitzpatrick, "Introduction", i Sheila Fitzpatrick (ed), *Stalinism. New Directions*, London & New York 2000, s 1–14. Citat s 7, kursivering tillfogad.

5. Lynne Viola, "The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union", *The Russian Review*, 2002:1, s 25–34.

6. Gabór Rittersporn, "Stephen Kotkin. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization", *American Historical Review*, 1996:5, s 1586f.

nadsminnen som samlats in till ett sovjetiskt forskningsprojekt. Projektet liksom dess ledning likviderades 1938, kommenterar Kotkin kort.

Det enda som möjligen saknas i Kotkins forskningsmaterial är den hemliga polisens NKVD arkiv: de opublicerade handlingarna från den lokala partiorganisationen – som kunde berättat mer om det lokala partiets relationer till de högre nivåerna inom partihierarkin – samt möjligen information från det amerikanska bolag som hjälpte till att bygga stålverket Magnitogorsk.

Men som Kotkin själv skulle vara den förste att hålla med om ligger den forskningsmässiga betydelsen av hans bok inte främst i någon unik tillgång till arkiven, utan i hur han har sållat och analyserat det mycket stora materialet. Kotkin hävdar att över tid så är det inte främst tillgången till nya källor som har förändrat vår förståelse av kommunistiska regimer, utan förändringar i forskningsperspektiv. Om man ser tillbaka har historieforskningen alltid varit en produkt av sin tid och av generationsväxlingar inom yrket.⁷

"Generation K"

Kotkin själv har varit mentor för en liten grupp inflytelserika forskare, som gått i bräschen för ny forskning om kommunistiska regimer. Denna grupp har historikern Martin Malia benämnt "generation K" – inte efter Stephen Kotkin, utan efter tidskriften *Kritika*, som sedan år 2000 ges ut vid University of Bloomington, Indiana.⁸ Kotkin och andra forskare inom generation K har begivit sig bortom det kalla krigets skarpa uppdelning mellan totalitarister och revisionister för att producera god och fascinerande forskning. De använder sig av nya forskningsmetoder och ställer en ny typ av frågor till materialet i ett mer postmodernistiskt inspirerat teoretiskt perspektiv.

Viktiga rötter till denna forskningsagenda kan spåras tillbaka till bland andra Martin Malia, Kotkins forne handledare, som betonade ideologins avgörande roll för de kommunistiska systemen.⁹ Enligt Malias analys var marxismen den "genetiska kod" som förutbestämde det kommunistiska projektet till terror och förödelse. Men Kotkin ifrågasätter bilden – så typisk för totalitarismteori – av hur marxistiska strävanden gav upphov till den sovje-

tiska händelseutvecklingen på ett "nästan mekaniskt" sätt. Istället ställer han i sin forskning frågor om hur ideologin kunde omsättas i praktiken, hur den kunde göras operativ. I fokus står folkligt deltagande, hur den kommunistiska ideologin gjordes till del av ett samhälleligt samförstånd. I Kotkins perspektiv är den väsentliga frågan hur ideologin kunde omsättas i praktiken i tal och handling, det vill säga hur den blev till diskurs.

Kotkins syn på idéernas kausalitet har mindre gemensamt med Martin Malias arbete; den vilar istället på Michel Foucaults teorier.¹⁰ Under det tidiga 1980-talet vistades Foucault en längre tid vid University of California, Berkeley, där Kotkin som doktorand åhörde hans föreläsningar. Under den händelserika våren 1991 ledde Kotkin sedan själv ett doktorandseminarium vid Columbia University. Seminariet kom att forma ett antal nu välkända forskare, som i sin tur hjälpte till att ge upphov till den så kallade generation K.

Trots skillnader sinsemellan delar Stephen Kotkin och generation K nya forskningsmetoder, inspirerade av diskursteori. De delar viktiga analytiska begrepp såsom subjektivitet, identitet, diskurs och praktik – liksom en förkärlek för intensiva fältstudier och en källanvändning annorlunda än den gängse.¹¹ Med hjälp av biografier och andra uppteckningar studerar de den kommunistiska ideologins betydelse för hur systemen upplevdes av dem som levde under dem. Eftersom samtida människor tog ideologin på allvar måste även forskarna göra detta.

Diskursens styrka

I enlighet med tesen om "deltagande totalitarism" görs ingen prydlig uppdelning mellan aktiva troende och passiva offer för Sovjetregimen. Statens ideologi var inte antingen understödd eller motarbetad. Istället var ideologin helt enkelt omöjlig att undfly, eftersom den omsattes i statlig politik som byggde på detta trossystem och denna världssyn. Den kommunistiska ideologiska "religionen" genomsyrade det sovjetiska samhällets språk och organisation till den grad att det inte fanns några praktiska alternativ – annat än direkt "kätteri".

Kotkins viktigaste tes är att diskursen var en svårbestämbar och långsamt verkande maktmekanism till stöd för den sovjetiska regimen. Diskursen blir förklaringen till stalinismens styrka. Han noterar hur Stalin lade stor möda

7. Stephen Kotkin, "The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists", *The Russian Review*, 2002:1, s 35–51.

8. Martin Malia, "To the Editors", *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2001:3, s 569–571.

9. Stephen Kotkin, "1991 and the Russian Revolution: Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks", *The Journal of Modern History*, 1998:2, s 384–425.

10. Jämför Yanni Kotsonis, "The Ideology of Martin Malia", *The Russian Review*, 1999:1, s 124–130. (Efterföljande debatt med Martin Malia i *The Russian Review*, 1999:4, s 277f.)

11. Kotkin 1998.

på att motivera all sin politik i ideologiska termer. Men i Kotkins analys ligger nyckeln till regimens framgångsrika kontroll av medborgarna inte så mycket i de ideologiska proklamationerna, utan i de praktiker som understödde dem. "Det var massornas deltagande i det socialistiska systemet, på förhandlade villkor, som hjälpte systemet att bevara sin grundläggande stabilitet."¹²

Vad fick då de sovjetiska medborgarna att delta i systemet? Tidigare generationers forskare har beskrivit hur den sovjetiske medborgaren hölls i schack med olika tvångsmetoder, såsom det statliga monopolet på våld och terror (totalitarismteori) eller materiellt egenintresse (revisionistiska studier). Diskursperspektivet gör det istället möjligt att observera processer av individuellt samförstånd, aktivt deltagande och integration. Under stalinismen understöddes förvisso de hegemoniska diskurserna av praktiker som involverade både materiellt egenintresse och terror – med Kotkins terminologi "bröd och skådespel".

Men vad Kotkin betonar, och som forskarna inom generation K har undersökt vidare, är hur diskursiva praktiker också skapade och vilade på icke-materiella egenintressen, såsom ideologisk entusiasm och sann tro, men dessutom – och väsentligen – personligt anseende, skam, ära och gemenskap. Under stalinismen tvingades varje sovjetisk medborgare att "tala bolsjevikiska" ("speaking Bolshevik"). Vare sig det var framtvingat eller frivilligt formade detta, att ständigt vara tvungen att uttrycka sig på "bolsjevikiska", individernas självuppfattning. För Stalins undersåtar var det så gott som omöjligt att kliva ur den hegemoniska diskursen.

Kotkins studie av samhället kring det sovjetiska stålverket Magnitogorsk är tillägnad Foucault. Liksom Foucault fokuserar Kotkin på hur individer underkastats och underkastar sig staten. Men Kotkin analyserar inte bara de sociala ingenjörernas disciplinerings tekniker, utan även de olika graderna av motstånd och kompromisser längre ned i hierarkierna, och den resulterande vardagspolitiken – ett tillägg som Kotkin menar skiljer hans analys från Foucaults. I enlighet med detta schema är boken om Magnitogorsk uppdelad i en analys av statens stora strategier ("the grand strategies of the state", kapitel 1–3), som följs av en studie av den lilla hemvistens taktiker ("the tactics of the little habitat", kapitel 4–7).

12. Kotkin 1995, s 277.

"Att forma stalinistiska själar"

Denna uppdelning mellan statens makt och mikronivåns taktiker har föranlett en del forskare i generation K att ifrågasätta om Kotkins analys är konsekvent.¹³ Hans poäng är ju hur diskursen genomsyrade samhället och hur Sovjetunionens medborgare aktivt deltog i att tillämpa totalitarismen. Men dispositionen av hans bok följer en annan logik där stat och samhälle analyseras i separata kapitel, vilket kan ge intrycket att de sovjetiska medborgarnas handlande uttryckte en entydig reaktion på, snarare än ett komplext samtycke och samspel med, statlig politik och terror. I sin kritik hävdar Igal Halfin och Jochen Hellbeck att Kotkin övergivit sin metod på halva vägen. De menar att Kotkin ryggat tillbaka inför att analysera hur den stalinistiska regimen formade själva själen hos undersåtarna.¹⁴

Med tiden har diskussionen framskridit mot en högre grad av konsensus. I efterhand tycks debatten delvis bygga på en "konstruktiv felläsning" – ett intressant missförstånd. Redan i sin bok ställer Kotkin faktiskt samma fråga som Halfin och Hellbeck: Hur avskilda och frikopplade kan individerna antas vara från sitt offentliga agerande?¹⁵ Under det stalinistiska systemet var det nödvändigt att delta som om man var troende. Är det inte rimligt att anta att detta att "tala bolsjevikiska" dag in och dag ut inbegrep någon grad av internalisering av stalinismens trossatser och värderingar?

Kotkin menar att denna fråga måste lämnas öppen, inte minst eftersom forskningen saknar källmaterial. Istället pekar han på hur små möjligheterna var att forma och vidmakthålla en alternativ tro eller identitet. Han betonar faktorer som censureringen av information och svårigheterna att vederlägga grundantagandena i diskursen, nämligen socialismens rättfärdighet och kapitalismens orättfärdighet.

Hellbecks svar var att lägga en ny typ av källor till Kotkins. Utifrån samtida dagböcker analyserade Hellbeck hur den bolsjevikiska statens ideologiska ansträngningar kunde forma en individs subjektiva identitet, hans innersta tro, tvivel och självuppfattning.¹⁶ Halfin i sin tur undersökte bolsjevismen som en messiansk strävan, sprungen ur marxismens eskatologi, dess lära om de yttersta tingen.

13. Igal Halfin & Jochen Hellbeck, "Rethinking the Stalinist Subject. Stephen Kotkins 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996:3, s 456–463.

14. Halfin & Hellbeck 1996.

15. Kotkin 1995, s 225.

16. Jochen Hellbeck, "Fashioning the Stalinist Soul. The Diary of Stepan Pdlubnyi (1931–1939)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1996:3, s 344–373.

Bolsjevismen ville inte bara tvinga medborgarna till att passivt foga sig, utan ämnade skapa en ”ny människa” som skulle markera ”historiens slut”.¹⁷ Därför fokuserade partiförhör, utrensningar och kampanjer för självkritik mer på den anklagades ”själ” än på hans eller hennes handlande.¹⁸ Hellre än att samla faktiska bevis krävde partidomstolar och kamratretegångar vittnesmål från den anklagade där man försökte röja ideologiska tvivel och avslöja tankebrott.

I senare arbeten har Kotkin bekräftat vikten av att analysera tro och identitet, och därmed värdet av biografier och uppteckningar som källor för studiet av kommunistiska regimer.¹⁹ Halfin å sin sida verkar delvis ha backat från de resonemang han och Hellbeck förde i sin recension 1996. Han skriver nu att frågan om den ”stalinistiska själen” kan ha varit fel ställd.²⁰ Om vi insisterar på att finna svar på huruvida bekännelser som gjordes under förhör var ”uppriktiga” så riskerar vi att på nytt ställa samma fråga som de anklagade en gång hade att svara på. Istället föreslår Halfin att forskarna ska nöja sig med att helt enkelt kartlägga den tidens diskurs och försöka förstå de antaganden den vilade på – vilket är en ståndpunkt som ligger mer i linje med vad Kotkin ursprungligen förespråkade 1995. Eric Naimark har i efterhand beskrivit diskussionen som en debatt mellan forskare som hämtar sin grundläggande metodologi från de humanistiska ämnena (Hellbeck och Halfin) respektive samhällsvetenskapen (Kotkin). En metodologiskt skolad historiker tenderar att vara mer tveksam till forskningens förmåga att med säkerhet fastställa vad människor faktiskt tänkte och kände.²¹

Samtidigt har Anna Krylova ställt Kotkin till svars för att hans ”nya” analytiska ramverk egentligen bara innehåller begrepp som utvecklats inom revisionistisk forskning och inom dissidentlitteraturen. I Krylovas läsning är ”motstånd” den centrala kategorin i Kotkins analys, vilket skulle betyda att han framhårdade i det tidigare gängse analytiska felsteget att förutsätta ograverat frisinnade personer – ett liberalt subjekt – som bara följde socialismens spelregler utifrån antingen egenintresse eller fruktan, eller

17. Igal Halfin, *From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia*, Pittsburgh 2000.

18. Igal Halfin, "Looking into the Oppositionists' Souls. Inquisition Communist Style", *The Russian Review*, 2001:3, s 316–339.

19. Kotkin 2002.

20. Halfin 2001.

21. Eric Naimark, "On Soviet Subjects and the Scholars Who Make Them", *The Russian Review*, 2001:3, s 307–315.

båda.²² Liksom Hellbeck och Halfin verkar Krylova kräva en tydligare konsekvens i Kotkins centrala argument, nämligen att deltagande inte bara vilade på tvång, utan på ett visst mått av samtycke. Individer som ingår i en historiskt specifik hegemonisk socialistisk diskurs kan inte samtidigt förutsättas vara tidlösa liberala subjekt.

Nya sociala identiteter

I kapitel fem av boken om Magnitogorsk beskrivs hur ”språket bolsjevism” definierade allt i termer av arbete, och hur arbetet i sin tur var djupt politiserat. Förbättringar av arbetsproduktiviteten framställdes som bidrag till den internationella klasskampen och som ett ”slag mot fascismen”. I samarbete med den lokala tidningen organiserades offentliga tävlingar om vem som kunde uppnå högst arbetsproduktivitet. De främsta arbetarna – ”stakhanoviter” – belönades med sin bild i tidningen och en motorcykel.

Mot den bakgrunden är det inte överraskande att memoarer och brev visar hur individer identifierade sig själva i termer av sina arbetsprestationer, vilka i sin tur hade ideologisk innebörd. Kotkin betonar att han varken ser dessa identiteter som sanna eller falska – varken korrekta eller felaktiga – utan helt enkelt som oundvikliga.

Med sådana praktiker lyckades staten lägga beslag på mycket av basen för social solidaritet och därmed även underlaget för opposition. Men detta betyder enligt Kotkin ändå inte att individerna var ”atomiserade” som totalitarismteori hävdar.²³ Istället lyckades Sovjetstaten forma nya sociala identiteter och en ny social gemenskap.²⁴ Till en viss grad var alltså den sovjetiska arbetarklassen ”positivt integrerad” i det politiska systemet.

Ideologin, eller den revolutionära sanningen, kunde sällan uttryckligen förnekas. Även när statens högtidliga förklaringar klingade falskt jämfört med vardagserfarenheten så var förutsättningarna för alternativa trossystem svaga, bland annat eftersom den sovjetiska regimen lyckades kontrollera spridningen av information. Dessutom verkade en del av påståendena om den sovjetiska civilisationens överlägsenhet att bekräftas av samtida skeenden, såsom den västliga kapitalismens kris på 1930-talet, en del av den sovjetiska

22. Anna Krylova, "The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies", *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2000:1, s 119–146.

23. I sin behandling av totalitarismteori diskuterar Kotkin dock aldrig Hannah Arendts europeiska klassiker *The Origins of Totalitarianism*, utan väljer att citera de amerikanska efterföljarna Friedrich & Brzezinskis arbeten.

24. Kotkin 1995, s 235ff.

välfärdsstatens landvinningar²⁵ och den senare striden mot och patriotiska segern över nazismen.²⁶

I kapitel 6 beskriver Kotkin hur ”bröd och skådespel” användes för att stärka stödet för regimen. Särskilt under de första åren av stålverksstaden Magnitogorsks historia var belöningar såsom matrasoner, tillgång till läkarvård och bostad avhängiga av lojalitet till regimen och individuella politiska prestationer. Senare, när den för många livsviktiga så kallade skuggekonomin fick allt större betydelse, anordnades välpublicerade politiska rättegångar med stränga straff för att bekämpa denna ekonomisk ”spekulation”.

Deltagandet i terrorn

I ett avslutande kapitel sammanfattar Kotkin de insikter som vunnits i de tidigare kapitlen för att analysera den stalinistiska terrorn. Vad gjorde terrorn möjlig?, frågar han, och svarar prompt: de sovjetiska medborgarnas deltagande. I kontrast till både totalitarismteori och den revisionistiska kritiken mot denna – vilken betonade allmänhetens motstånd – lanserar Kotkin ett teoriskt resonemang om deltagande totalitarism.

I frågan om utrensningarna under Stalin har den traditionalistiska forskningen fokuserat på den – enligt Kotkin visserligen avgörande – roll som Stalin och hans inre cirkel hade när det gällde att sätta ”den stora terrorn” i rörelse.²⁷ Enligt den revisionistiska kritiken måste en viktig roll även tillskrivas de interna maktkamperna mellan beslutsfattare på lägre nivåer, och dessas beredvillighet att försöka behaga de högre nivåerna genom att fylla och överträffa de centralt bestämda kvoterna för hur många personer som skulle rensas ut. Fastän Kotkin gör vissa försök att tillämpa denna revisionistiska analys i sin egen fallstudie – försök som han inte kan fullfölja eftersom han saknat tillgång till de relevanta arkiven – så är hans centrala argument ett annat. Vad som är nog så viktigt är att terrorns genomförande krävde och fick ett brett medborgerligt deltagande.

Detta förklarar i sin tur ”varför folk inte helt enkelt samlades ihop och sköts eller deporterades utan de arbetsintensiva formaliteterna”²⁸. Kotkin

25. Jämför Astrid Hedin, ”Wandel durch Annäherung’, 'Förändring genom närmande? Sverige och DDR i Östpolitikens era”, paper från konferensen ”DDR och Norden”, Odense universitet, 22–24 november 2002, under tryck.

26. Jämför Amir Weiner, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton 2001.

27. Robert Conquest, *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*, New York 1968.

28. Kotkin 1995, s 33. Övers AH.

riktar uppmärksamheten på terrorns process, det vill säga hur den omsattes i praktiken och vilka former den tog. Han betonar att det inte bara är nödvändigt att förklara terrorn, inte bara ”hur bomben sprängdes”, utan vad som gjorde terrorn möjlig, det vill säga hur bomben apterades. Det ideologiska rättfärdigandet och ceremonielet var nödvändigt för att vinna legitimitet och frammana aktivt deltagande.

Utrensningar som populism och inkquisition

Boken om stalinism som civilisation lyfter fram och ger empiriska illustrationer till flera teoretiskt nya aspekter på terrorn. I de första terrorvågorna var det partimedlemmar som rensade ut i de egna leden, men senare, när utrensningarna intensifierades, var det den hemliga polisen NKVD som var förföljarna. Detta betydde att terrorn även drabbade partieliten – den nya härskarklassen – vars privilegier hade väckt förbittring bland den bredare befolkningen. Elitens livsstil utvecklades till ett centralt tema i terrorn. Dessutom användes utrensningarna till att skylla den socialistiska ekonomins brister på ”sabotörer” och dolda ”klassfiender”. Av båda dessa skäl fick terrorn en viss populistisk karaktär.

Ett genomgående och centralt tema i boken är hur bolsjevikernas ideologi beskrivs som en religion och utrensningarna som en sorts ”inkquisition”. Underligt nog hävdar Kotkin att bara några få forskare dragit någon sådan parallell och då ”mest i förbigående”. Men detta kan ifrågasättas. Är inte Raymond Arons forskning ett exempel på just sådana paralleller? Och bör inte Erich Voegelins bok från 1938 om kommunism, fascism och nazism som ”politiska religioner” nämnas?²⁹ Här framgår tydligt hur Kotkin fokuserar på amerikanska arbeten och en amerikansk publik. Inom den tyska forskningen gäller totalitarism som religion som en av kanske tre huvudfårar inom totalitarismteorin³⁰.

Att ge mening åt terrorn

Kotkins kanske mest centrala bidrag till forskningen om kommunistiska regimer är hans beskrivning av terrorns innebörd för de samtida. Den hegemoniska diskursen förklarade och motiverade terrorn och fick den att framstå

29. Se t ex Hans Maier, ”Totalitarismus’ und ‘Politische Religionen’. Konzepte des Diktaturvergleichs” i Eckhard Jesse (Hrsg), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*, Bonn 1999, s 118–134.

30. Achim Siegel (Hrsg), *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, Köln & Weimar 1998.

som meningsfull. Ideologin tvingade inte fram utrensningarna, men gav dem en logisk grund och en viss grad av legitimitet. Enligt bolsjevismen – som baserades på Marx – så innebar socialismens uppbyggnad med nödvändighet en konfrontation, ett ”klasskrig”. Terrorn lanserades därför som ett storslaget korståg för att bygga socialismen och skapa den nya människan. ”[I]ntriger och kätтарыakt hade djupa rötter i partiets ursprung, karaktär och identitet.”³¹

Dessa observationer angående den kommunistiska ideologin är förstås inte nya.³² Det nya med Kotkins studie är hur han differentierar mellan ideologin och den resulterande diskursen. Den socialistiska ideologin översattes i politik och praktik, som möttes av ett visst motstånd och förhandlades, men formade oundvikligen individernas subjektivitet och identitet. Här hänvisar han till dissidenternas insikter, så som till exempel den polske poeten Czeslaw Milosz.

Det som behöver förklaras, hävdar Kotkin, är ”hur Sovjetunionens anspråk på att vara ett socialistiskt samhälle fortsatte att vara begripligt och kunde motivera människor jorden runt, ända in i dess sista år 1991”.³³

”Den sovjetiska Amerikakulten”

Till sist, hur ska läsaren förstå undertiteln till boken om Magnitogorsk, *Stalinism as civilisation?* Den frågan förtjänar egentligen en egen artikel, framför allt eftersom undertiteln kolliderar på intressanta sätt med totalitarismteorins grundläggande antaganden.

Den centrala idén i totalitarismteori är att stalinism och nazism liknar varandra och är analytiskt jämförbara. Men Kotkin undersöker istället socialismen som en antikapitalism. Han hävdar att den stalinistiska industrialiseringen framförallt formades av kapplöpningen med kapitalismen. Givet detta argument ligger det nära till hands att läsa undertiteln som ett senkommet svar på Sidney och Beatrice Webbs (ö)kända Sovjetapologetiska böcker om den kapitalistiska civilisationens förfall och Sovjetkommunismen som en ny civilisation.³⁴

31. Kotkin 1995, s 351.

32. Se t ex Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951.

33. En liknande reflektion gjordes ungefär samtidigt av den franske historikern Francois Furet i hans bok om den kommunistiska illusionens historia, *Le passé d'une illusion*, Paris 1995.

34. Sydney & Beatrice Webb, *The Decay of Capitalist Civilization*, London 1923; Sydney & Beatrice Webb, *Soviet Communism. A New Civilization?*, London 1935. Mer lekfullt kan titeln möjligen sättas i relation till Samuel Huntingtons omskrivna tes om civilisationernas kamp, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

Definitionen av socialism som antikapitalism kontrasterar mot andra ”historisk-genetiska” modeller av de totalitära regimernas ursprung, såsom den franske historikern Francois Furets resonemang att både nazism och stalinism växte fram ur en gemensam europeisk historia av ”europeiskt inbördeskrig” – en balanserande revision av Ernst Noltes arbeten.³⁵ Medan Furet hävdar att stalinismens viktigaste fiende – och därför dess viktigaste källa till imitation – var fascism, så hävdar Kotkin att det istället var den amerikanska kapitalismen som var i fokus för Sovjetregimens uppmärksamhet.

Det måste dock nämnas att detta resonemang kan vara problematiskt, eftersom det faller bedrägligt nära den officiella kommunistiska doktrinen om Nazityskland som ett kapitalistiskt projekt. Stalins retorik om hur Sovjetunionen hotade att ”omringas av kapitalismen” syftade ju inte bara eller ens främst på USA, utan på Tyskland.

Genom att sätta strålkastarljuset på Sovjetunionens konkurrens med USA – som han beskriver som ”Sovjetkulten av Amerika” – drar Kotkin in den internationella situationen i sin analys av stalinismen. Han hävdar att både traditionalister och revisionister har ignorerat inte bara ideologi, utan även utrikesrelationer.³⁶ Otvivelaktigt borde ett nytt tema för forskningen vara den kapplöpning mellan ”rivaliserande moderniteter” som Kotkin fäster vår uppmärksamhet på, och det ömsesidiga politiska och samhällsliga inflytande som denna gav upphov till.

Sovjetunionen som välfärdsstat

Kotkin anser att Sovjetunionen måste införlivas i västs moderna historia, inte minst på grund av den internationella kapplöpningen om att bygga välfärdsstater och uppnå en ”progressiv modernitet”. I samtidens skildring var inte Sovjet främst ett patologiskt fall, utan den allmänt erkända välfärdsstat som utmanade resten av världen att svara. Den marxistiska ideologins anspråk på att vara vetenskaplig inspirerade miljoner människor, både inom och utanför Sovjetunionen.

I ett något egendomligt efterord till boken från 1995 tar Kotkin sedan sin analys ytterligare ett steg vidare, och hävdar att eftersom stalinismen ”utgjorde upplysningsutopins kvintessens” så hade landet en ”hel del gemensamt med andra industrialiserade länder”. I bokens sista mening skriver Kotkin att

35. Se Astrid Hedin, *Kommunismens svarta bok* – en fransk vändning på den tyska historikerstriden”, samutgåva av svenska *Res Publica* 1999:46–47 och norska *Agora* 1999:3–4, s 424–435.

36. Kotkin 1995, s 540, fotnot 21.

detta innebär att den sovjetiska välfärdsstatens nuvarande kris – på något för läsaren inte helt lättutgrundligt sätt – ”kanske bättre bör ses även som vår egen”.

Vid en första anblick kan Kotkin här kanske uppfattas blanda samman två analysnivåer. Han underlåter att göra skillnad mellan vad Sovjetkommunismen utgav sig för att vara – en upplysningsutopi – och vad den faktiskt var. Men inom det diskursteoretiska forskningsperspektivet finns inga sådana enkla vägar ur diskursen till ”hur det verkligen var”. Om människor vid den tidpunkten – i öst och i väst – trodde på att Sovjetunionen var bärare av upplysningstanken så är detta viktigt för hur vi förstår historien.

Återigen verkar det som om Kotkin valt en analyslinje som går tvärt emot grunderna i både totalitarismteori och revisionistisk forskning. Medan totalitarismteorin såg kommunismen och nazismen som unika system, ojämförbara med västliga liberala demokratier, så uppfattade den revisionistiska konvergensteorin motsatsen, det vill säga att de kommunistiska systemen delade vissa drag med västliga demokratier och med tiden skulle kunna komma att utvecklas till att bli mer lika väst. I kontrast mot båda argumenterar Kotkin för att kommunistregimerna faktiskt hade en del drag gemensamt med västliga välfärdsstater, men att dessa drag inte hade med marknad och demokrati att göra, utan med ”den sociala välfärdens mål och medel”.³⁷ Alltså måste de västliga välfärdsstaterna analyseras med den sovjetiska historien i minnet.

Hur kan vi förstå denna radikala tes? För en europeisk läsare kan den amerikanska akademiska trenden att jämföra de kommunistiska välfärdsstaterna med de västeuropeiska vid en första anblick verka som en produkt av sin tid och geografi. Intressant nog kan dock rötterna till tesen om ”deltagande totalitarism” spåras till europeisk snarare än amerikansk politisk filosofi. Det pessimistiska perspektivet på moderniteten som genomsyrar arbetena inom generation K lhar hämtats från de europeiska teoretikerna Michel Foucault³⁸ och Zygmunt Bauman.³⁹ Pessimismen baseras på en grundläggande skepsis gentemot rationalism som en ”upplysningsvetenskap om samhället” och gentemot varje försök till social ingenjörskonst – som antas

37. Kotkin 1998, s 425.

38. Foucault själv var ambivalent i frågan om huruvida Gulaglägren skulle betraktas som ett modernt eller förmodernt fenomen. Se Jan Plamper, ”Foucault’s Gulag”, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 2002:2, s 255–280.

39. För Baumans argument att moderniteten gjorde Förntelsen möjlig, se Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca 1991.

innehålla en ”otrolig kapacitet för våld”.⁴⁰ Enligt generation K kännetecknas både västvärlden och upplysningen av paradoxer.⁴¹ Till exempel globaliserades ”förnuft” och ”rationalitet” med hjälp av den europeiska imperialismen, och ras är fortfarande en officiell kategori i USA.⁴²

Arbetena om deltagande totalitarism är fyllda av kortfattade men centrala referenser till europeisk historia. Forskarna hävdar att det sovjetiska projektet förverkligade modernitetens mörka potential, som var närvarande i hela den alleuropeiska kontexten. I sin ofta citerade artikel om övervakningssystemet i Sovjet uppmanar Peter Holquist forskarna att ompröva sin syn på de sovjetiska övervakningsteknikerna som unika.⁴³ Enligt honom fanns paralleller i det tidiga 1900-talets Frankrike, Storbritannien och Tyskland. Längs liknande tankespår argumenterar Amir Weiner för att impulsen att ”skulptera” samhället – som i Baumans terminologi kallas ”trädgårdsmästarstaten” – var ett tvärideologiskt fenomen som lika mycket involverade liberala, socialistiska, och fascistiska statskick och som resulterade i planekonomier, välutvecklade övervakningssystem, och genompolitiserad rasforskning.⁴⁴ Skillnaden mellan de totalitära och de icke-totalitära systemen var att de förra reserverade sina mest våldsamma planer för sina koloniala projekt.⁴⁵ De moderna teknikerna för sociala ingripanden gjorde terrorn möjlig, men förutbestämde den inte.⁴⁶

Än så länge har generation K dock inte tagit sig an de faktiska västliga välfärdsstaterna. Inget arbete inom generation K har låtit sitt Foucaultinspirerade diskursperspektiv utmanas av de europeiska liberala demokratiernas självförståelse, till exempel såsom den definierats av Jürgen Habermas, där de hegemoniska diskurserna formas demokratiskt i parlamentariska fora och den offentliga sfären. Det är heller inte helt tydligt hur Kotkin menar att Sov-

40. Weiner 2001, s 30.

41. Yanni Kotsonis, ”Introduction: A Modern Paradox – Subject and Citizen in Nineteenth- and Twentieth-Century Russia”, i David Hoffmann & Yanni Kotsonis (eds), *Russian Modernity. Politics, Knowledge, Practices*, London 2000, s 1–16.

42. Kotsonis 2000.

43. Peter Holquist, ”Information is the Alpha and Omega of Our Work! Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context”, *The Journal of Modern History*, 1997:3, s 415–450.

44. Weiner 2001; Amir Weiner, ”Nature, Nurture, and Memory in Socialist Utopia. Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism”, *The American Historical Review*, 1999:4, s 1114–1155.

45. Weiner 2001. Jämför Kristian Gerner, ”Andra världskriget fullbordade revolutionen” (bokrecension av Weiner 2001), *Svenska Dagbladet* 010621.

46. David Hoffmann, ”European Modernity and Soviet Socialism”, i David Hoffmann & Yanni Kotsonis (eds), *Russian Modernity. Politics, Knowledge, Practices*, London 2000, s 245–260.

jetunionen kunde vara en "upplysningsutopi", men samtidigt kontrolleras av en politisk religion (Marxism-leninismen) och hemsökas av inkquisitioner (utrensningarna). Var den stalinistiska civilisationen verkligen en upplysningsutopi, eller var rationalism och vetenskap bara ett legitimerande bländverk?

Detta för oss tillbaka till Gorbachev och beslutet att inte ta till vapen för att försvara det sovjetiska imperiet – med Kotkins boktitel: att avstyra Harmagedon. Varför valde Gorbachev denna väg? I Kotkins bok var den fredliga nedmonteringen av Sovjetblocket möjlig tack vare av att det nya ledarskapet under Gorbachev hade blivit "djupt formade av socialistisk idealism". Översatt i analytiska termer betyder detta att den sovjetiska civilisationen inte tolkas i enlighet med totalitarismteorin – som ett unikt experiment i oöverträffad ondska – utan istället bara som de mörka sidorna av samma modernitet som de västliga länderna delade. I detta perspektiv påminns vi om hur Moskvas beslut att undvika världskrig ingick i ett sista fruktlöst försök att reformera Sovjetunionen till att förverkliga socialismens humanistiska ambitioner – vilket visade sig vara det misstag som lät imperiet falla sönder.